

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Hedendaags marxisme

Oversloot, J.

Citation

Oversloot, J. (1988). Hedendaags marxisme. *Acta Politica*, 23: 1988(3), 310-332. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449645>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449645>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hedendaags marxisme

Hans Oversloot

'[...] Marxism can claim to be the most influential paradigm of our age.'

David McLellan (in: Miller 1987: 326)

'[...] it appears that Marxian theory is in a Ptolemaic crisis.'

John E. Roemer (1981: 209)

I. Inleiding

Het is een risico een filosofische school of stroming uitgebleeid te verklaren (hoe heeft Daniel Bell zich niet vergist toen hij de politieke filosofie in haar geheel voor dood verklaarde (1962 (1960)), maar het marxisme verkeert in elk geval in een ernstige crisis. Waarom dan toch over het marxisme? Daarvoor zijn goede redenen aan te voeren. De belangrijkste reden is dat 'het' marxisme (ook) in de laatste decennia de agenda voor het politiek-theoretische debat mede heeft bepaald. Ten tweede omdat de groep van auteurs die thans wordt aangemerkt als de 'analytische marxisten' (G.A. Cohen, Jon Elster, E.O. Wright, John E. Roemer e.a.) mede door de marxistische politieke filosofie is gevormd. Het 'analytisch marxisme' is zonder twijfel de interessantste school 'binnen' het hedendaagse marxisme. Een aantal van deze 'analytisch marxisten' wijst de kwalificatie 'marxist' overigens af. Zij beschouwen zich niet meer als marxisten 'in de orthodoxe betekenis', maar noemen zich 'marxians'. Aan het 'analytisch marxisme' wil ik in het tweede deel van dit opstel apart aandacht besteden.

Men kan volhouden dat het marxisme al vóór de Tweede Wereldoorlog over zijn hoogtepunt als politiek-filosofische school heen was, een stelling die bij voorbeeld wordt verdedigd door Leszek Kolakowski in zijn magnum opus *Main currents of marxism* (1978). Het naoorlogse tijdperk valt in de driedeling van Kolakowski (de periode van 'The Founders', 'The Golden Age' en 'The Breakdown') onder de laatste noemer: de periode van 'The Breakdown'. Toch heeft het marxisme als invloedrijke, althans velen aansprekende intellectuele beweging in de latere jaren zestig en begin jaren zeventig een wedergeboorte doorgemaakt, met name in een aantal Westeuropese landen en in de Verenigde Staten. Kolakowski

baseert zijn oordeel ook niet op de 'appeal' van 'het' marxisme; hij spreekt een oordeel uit over het niveau, de intellectuele kwaliteit van het marxisme – of beter: de marxisten – van het midden en de tweede helft van onze eeuw.

De opkomst van neomarxistische scholen en stromingen in de politieke filosofie dateert van de tweede helft van de jaren zestig. De periode tot ongeveer 1965 was een periode van betrekkelijke windstilte. Voor die stilte van de eerste naoorlogse jaren is wel een verklaring te geven, een verklaring die meer te maken heeft met de feitelijke wereldpolitieke controversen van die tijd dan met het vak, de discipline van de politieke filosofie. Alle grote communistische partijen in het Westen waren in de eerste decennia na de oorlog sterk op Moskou georiënteerd en in de Sovjetunie had het marxisme niets levends meer. Het marxisme-leninisme-stalinisme was weinig meer dan een reeks van dogma's. Op elke vraag die gesteld mocht worden bestond een vast antwoord. In de westerse communistische partijen was net als in de Sovjetunie de partijleider tegelijkertijd de hoogste leraar en de belangrijkste exegeet; en zwenkte Moskou, dan zwenkten de Westeuropese communistische partijen mee. Het bedrijven van marxistische politieke filosofie hield weinig meer in dan proberen ideologische rechtvaardigingen te vinden voor die politieke zwenkingen. Actief zijn in de communistische partij betekende in feite intellectueel knechtschap ter wille van de goede zaak.¹ Buiten de partij verkeerden slechts een paar solisten en rivaliserende groepjes trotskisten.

Marxist zijn betekende ook voor 'beroepsdenkers' iets anders – méér, naar hun idee – dan het bedrijven van politieke filosofie; het betekende met woorden als wapenen slag leveren in een vijandelijke wereld tegen een vijandelijke ideologie, het betekende *engagement* met de (potentieel revolutionaire) arbeidende klasse.

Onenigheid binnen het 'kamp' van het 'reëel bestaande socialisme' zelf – als gevolg van de destalinisatie en de reacties daarop – maakte uiteindelijk van de politieke en ideologische monoliet een verbrokkeld geheel. De destalinisatie bracht ook in de communistische beweging *buiten* het 'reëel bestaande socialisme' onrust én diversiteit van opvattingen.

De destalinisatie binnen het kamp van het 'reëel bestaande socialisme' maakte het mogelijk dat ook andere stemmen dan 'de stem van de partij' konden worden gehoord, zo niet binnen, dan toch buiten de landsgrenzen. Er ontstond ruimte voor *dissidenten*, mensen sterk genoeg om de last van een officieel ostracisme en het risico van gevangenisstraf te dragen. Onder die dissidenten bevonden en bevinden zich mensen van allerlei kleur en richting, ook marxisten (Djilas, Kurón, Modzelewski, Konrad, Szelényi, Bahro). Zij hanteerden het marxisme (opnieuw als een kritische

filosofie, maar nu met de maatschappijen van het 'reëel bestaande socialisme' zelf als object van beschouwing. Hun werk behoort tot het levende marxisme in (uit) Midden- en Oost-Europa; het heeft binnen én buiten de kringen van marxisten in het Westen veel aandacht getrokken; en het is ook niet zonder invloed geweest op het werk van marxisten en 'marxians' in het Westen (Stuurman 1979; Roemer 1982; Fehér en Heller 1987).

Veel van wat er sinds het midden van de jaren zestig door marxisten is geschreven is te begrijpen als een *Auseinandersetzung* met de 'reële erfenis' van het marxisme: het verwerken van het 'nieuws' van de zeer kwalijke kanten van de Russische ervaring (Elleinstein 1975; Lecourt 1976; Linhart 1976), pogingen om in de verwarring de oude weg te hervinden (Althusser 1965; Poulantzas 1973; Balibar 1976), pogingen een 'nieuwe' weg te vinden voor de communistische beweging door de revolutionaire communistische idee te verzoenen met (de weg van) de parlementaire democratie ('Eurocommunisme').

2. Hedendaags marxisme: Oost en West

2.1 Marxisten tegen het 'reëel bestaande socialisme'

'Marx stellte nie die Frage: Was geschieht, wenn die Voraussetzung der Theorie durch die historische Entwicklung falsifiziert wird? Was geschieht, wenn wir mit Gesellschaften konfrontiert werden, die Entfremdung, Ausbeutung und Herrschaft kennen, aber keinen selbstregulierenden Markt, nicht einmal Marktverhältnisse überhaupt? Und das ist wirklich geschehen.'

Fehér en Heller (1979: 8)

De balling Trotsky hield vol dat in de Sovjetunie de basis voor het socialisme inderdaad was gelegd (de produktiemiddelen waren niet langer in handen van particulieren, een nieuwe sociale revolutie was 'dus' niet nodig), maar hij meende wel dat er na de revolutie een degeneratie was opgetreden: er was een groep van parasiterende bureaucraten ontstaan. Deze degeneratie betekende volgens hem geen terugval naar een situatie waarin (opnieuw) een sociale revolutie nodig zou zijn (onvermijdelijk zou zijn). Een politieke omwenteling zou voldoende zijn om de uitwas van het 'bureaucratendom' te verwijderen en de oorzaken van het ontstaan ervan weg te nemen (Trotsky 1937). Er is echter nooit goed duidelijk geworden hoe die politieke revolutie zou zijn te realiseren, noch hoe het opnieuw ontstaan van zo'n parasitaire groep zou zijn te voorkomen.

Milovan Djilas, dissident *avant la lettre*, noemde in *De nieuwe klasse* (1957) die groep van bureaucraten 'een klasse'. Een betekenisvol verschil in vergelijking met Trotsky. Volgens Djilas waren de socialistische staten óók klassenmaatschappijen. Waar echter in de presocialistische maatschappij de politieke macht was gebaseerd op economische macht, op de eigendom van produktiemiddelen, waren in de socialistische staten de economische macht en de sociale en economische bevoorrechtiging van de heersende klasse op het verkrijgen van de politieke macht gevolgd. Djilas' kritiek gold niet het marxisme zelf; hij kantte zich tegen de manier waarop het marxisme volgens hem door de communistische partijen was misbruikt, en tegen de (klassen)maatschappij die dat had opgeleverd.

Een analyse à la Djilas werd later onder andere beproefd door de Polen Jacek Kurón en Karol Modzelewski in *Monopolsozialismus* (1969). De zeggenschapsrechten en de zeggenschapsmacht over de produktiemiddelen bevinden zich in het 'reëel bestaande socialisme', in casu in Polen, volgens deze auteurs in handen van een kleine groep van partij- en staatsfunctionarissen, die deze gebruiken ten eigen bate. Aan deze situatie kan volgens hen een einde worden gemaakt door de invoering van een aantal 'burgerlijke vrijheden', zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering, *nadat* een systeem van arbeidersraden is ingevoerd dat door zeggenschap over de produktiemiddelen en de productieorganisatie de politieke invloed van de werkers moet verzekeren.

Een vergelijkbaar idee werd verdedigd door de Hongaar Chris Harman (1974): de 'bureaucratie' (de bezetters van sleutelposities in de economie en het regeringsapparaat) vormt in de 'staatskapitalistische landen' (de communistische landen) de nieuwe uitbuitende klasse. Harman gaat verder dan Trotsky: een politieke omwenteling is niet voldoende. Harman ziet maar één mogelijkheid om aan die klassenheerschappij een einde te maken (een mogelijkheid die zich onvermijdelijk zal realiseren): een internationale, wereldomvattende, permanente revolutie, die zal beginnen in het land waar het staatskapitalisme het verst is ontwikkeld en waar de uitbuiting het grootst is: de Sovjetunie. Een voorhoedepartij zal aan die revolutie leiding moeten geven.

Een van de vragen die deze presentatie oproept is: hoe de nieuwe klasse te definiëren, wie behoort ertoe en wie niet? En een andere vraag: *als* er in de staatsocialistische landen een dominante klasse is, *als* er sprake is van uitbuiting, en *als* deze uitbuiting eigen is aan elke denkbare vorm van staatssocialisme, betekent dit dan dat het staatssocialisme als mogelijk (misschien onvermijdelijk) alternatief voor de burgerlijke samenleving aan aantrekkingskracht verliest, misschien zelfs inferieur is aan, onrechtvaardiger is dan, de burgerlijke samenleving? Sommige vormen van uit-

buiting zijn erger dan andere. Is de uitbuiting eigen aan het staatsocialisme misschien te verkiezen boven kapitalistische uitbuiting? Of vormt het doorprikken van de pretentie dat het socialisme geen klassen (in de klassieke zin) en geen uitbuiting meer kent zelf al voldoende bewijs voor de inferioriteit van het staatsocialisme? Dit laatste lijkt de conclusie van Voslensky in zijn boek *Nomenklatura* (1980). Voslensky definieert de nieuwe heersende klasse als de groep van functionarissen voor wier benoeming de goedkeuring van de partij nodig is, inclusief uiteraard de functionarissen van de partij zelf. Hij beschouwt de *nomenklatura* (waarvan Voslensky, voor hij naar West-Duitsland uitweek, zelf als Sovjetburger deel uit maakte) niet alleen als de klasse van nieuwe heersers, maar ook als de groep van nieuwe profiteurs.²

De kritiek van genoemde auteurs op het staatsocialisme komt ruwweg op het volgende neer (niet onbelangrijke verschillen in hun respectieve uitgangspunten en verschillen in de door hun voorgestelde remedies daar gelaten). Na de politieke machtsovername ontwikkelden de vrijgestelde leden van de communistische partij en andere nauw met de partij geaffilieerden zich tot een groep met eigen belangen, die strijdig waren met de belangen van het proletariaat en van het volk. De communistische partij, de nieuwe klasse, leidde en leidt de volkshuishouding slecht: het nationale produkt zou veel hoger kunnen zijn. Gezien vanuit het standpunt van het volksbelang *faalt* het huidige systeem van centraal geleide planmatige ordening van de volkshuishouding. Maar gezien vanuit het klassebelang van de 'politieke bureaucratie' (Djilas), de 'bureaucratie' (Harman), de 'centrale politieke bureaucratie' (Kurón en Modzelewski), de 'nomenklatura' (Voslensky) is de huidige vorm van planmatige ordening van de volkshuishouding *succesvol*: het is precies het systeem dat deze groep, deze 'elite', in staat stelt om de meerwaarde van het nationale produkt af te romen ten bate van zichzelf. De leidende groepering is meer en meer verworden tot een parasitaire klasse: de huidige ordening is die van het monopoliesocialisme, dat zich behalve in zijn ontstaansgeschiedenis niet wezenlijk van het monopoliekapitalisme/staatskapitalisme onderscheidt, respectievelijk de meest extreme vorm van staatskapitalisme *is* (Harman).³

2.2 *Marxisme en (neo-)imperialisme* – Het proces van dekolonisatie dat na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam ontsloot een nieuw terrein voor marxistische theorievorming – niet geheel nieuw overigens. Over de aard, de noodzaak, het 'nut' van kapitalistische kolonisatie werd al sinds het ontstaan van het marxisme geschreven, maar de effecten van de dekolonisatie bleken goeddeels onverwacht, en dat leidde tot creatieve aanpas-

sing van de theorie én tot interne controverses.

De leidende communistische partijen in de Eerste en de Tweede Wereld waren om verschillende redenen voorstanders geweest van de 'bevrijding' van de koloniën. De veronderstelde afhankelijkheid van de koloniale mogendheden van hun wingewesten als uitlaat voor kapitaal, als bron van goedkope grondstoffen en als afzetmarkt voor industriële goederen, zou de uitbuitende klasse in de moederlanden doen wankelen. Dat was één reden. Een andere, waarschijnlijk niet minder belangrijke reden, was dat met de dekolonisatie een eind zou worden gemaakt aan de uitbuiting van de werkenden in de koloniën door de kapitalistische kolonisator en aan uitbuiting überhaupt. Dit laatste veronderstelde echter ook dat in de nieuw-zelfstandige gebieden de perspectieven aanwezig waren voor een politieke en sociale revolutie, gedragen door het (in vele gevallen slechts rudimentair aanwezige) proletariaat in samenwerking met de boeren. Dat een dergelijke omwenteling ook in industrieel minder ontwikkelde gebieden mogelijk was, was al bewezen door revoluties in Rusland en China, die hun jongere broeders als beschutters en helpers zouden kunnen bijstaan.⁴

Geïnspireerd door het Russische en het Chinese voorbeeld ontstonden in verschillende koloniën politieke en militaire bewegingen met een ideologie waarin de strijd voor de nationale zelfstandigheid onlosmakelijk werd verbonden met de strijd voor een socialistische maatschappij (Frantz Fanon, Ho Tsjin Min). In deze ideologie werd de rol die volgens het klassieke marxisme eerst door het industriële proletariaat kon worden gespeeld toebedeeld aan de boeren.

Het marxisme was enerzijds inspiratiebron in de strijd voor nationale zelfstandigheid van de nog bestaande koloniën; anderzijds bood het een verklaring voor het – naar men meende – trage tempo van de sociale en economische ontwikkeling in de al wel zelfstandige voormalige koloniën. Het idee van het bestaan van een nieuw type kolonie, een economische kolonie onder het juridische masker van een zelfstandige staat (neokolonialisme) en de daaraan verwante *dependencia*-theorieën vonden in de jaren zestig en zeventig ingang als het antwoord (of: de antwoorden) op de vraag waarom de sociale en economische ontwikkeling trager was 'dan mocht worden verwacht'.

Een in marxistische kringen onorthodoxe kijk op het fenomeen neokolonialisme werd gegeven door de Britse (Euro-)communist Bill Warren; eerst, in 1973, in het geruchtmakende artikel 'Imperialism and capitalist industrialization' in de *New Left Review*, later, in 1980, in een nader uitgewerkte versie in boekvorm onder de titel *Imperialism: pioneer of capitalism*. Warren verwierp in dit boek het idee dat het geringe succes van de

nieuwe staten (én wat betreft de emancipatie van de nieuwe staten *van* de ontwikkelde kapitalistische landen én wat betreft de emancipatie van de werkenden *in* die nieuwe staten) kon worden verklaard uit een theorie van neokolonialisme. Het idee dat een in en door de bevrijdingsstrijd geboren coalitie van boeren en een nog slechts rudimentair aanwezig proletariaat het begin van de overgang naar een socialistische samenleving zou kunnen bewerkstelligen, is volgens hem een misvatting.⁵ Het anti-imperialisme heeft het karakter aangenomen van een populistisch nationalisme. Wat we volgens Warren moeten constateren is dat de combinatie van nationalisme en een (economische) ontwikkeling van en via de staatssector zowel door de werkenden in die staten als door (marxistisch georiënteerde) waarnemers van buiten ten onrechte is aangezien voor (proto-)socialisme. Nee, zegt Warren, de nieuwe staten zijn kapitalistische staten in een vroeg stadium van ontwikkeling. En het 'Fanonisme', de 'overwaardering van de revolutionaire rol van boeren', en het idee dat de stedelijke werkende klasse zich als een nationalistische arbeidersaristocratie zou dienen te keren tegen investeringen van buiten zijn volgens Warren producten (op het ideologisch niveau) van de overgang *naar* dat vroeg-kapitalisme. Daardoor wordt wel een dam opgeworpen tegen voortgaande uitbuiting, maar wordt tevens een rem gezet op de ontwikkeling van de produktiekrachten. Het neokolonialisme is volgens Warren geen vloek, maar een zegen, omdat dit het begin brengt van industriële ontwikkeling, van kapitalistische ontwikkeling, en omdat het de ontwikkeling van een eigen proletariaat stimuleert. Dit proletariaat zal dan uiteindelijk zijn revolutionaire rol kunnen spelen en de overgang van kapitalisme naar het (echte) socialisme bewerkstelligen. Hieraan voegde Warren toe, dat de ontwikkeling van het proletariaat in de Derde Wereld overigens al veel verder is dan (door zijn opponenten) wordt gedacht, en daarmee ook het perspectief van een wending naar het echte socialisme veel naderbij dan wordt aangenomen.⁶

2.3 *Staatssocialisme als ontwikkelingsmodel* – De discussie over Warrens 'onorthodoxe' vertoog was gedeeltelijk een herhaling van een al veel eerder, aan het begin van deze eeuw, gevoerde discussie over de vraag wanneer een samenleving rijp is voor een overgang naar het socialisme, over de vraag of de constructie van de voorwaarden waaronder het socialisme zou kunnen worden verwezenlijkt onder 'socialistisch bewind' kan plaatsvinden, of dat de leiding bij de constructie van deze voorwaarden aan een kapitalistische klasse 'moet' toevallen.⁷ Warren koos de laatste positie; hij ontkende de realiteit van het neokolonialisme niet, maar zag hierin een progressieve kracht.

Kunnen de landen van het 'reëel bestaande socialisme' en met name de

Sovjetunie dienen als model voor de ontwikkeling van de nieuw zelfstandige staten? Ja, volgens de in 'staatssocialistische landen' courante officiële leer. Onder leiding van de communistische partij, de produktiemiddelen in handen van 'de gemeenschap', kan, via een systeem van centraal geleide directieve planning, de industriële ontwikkeling worden 'versneld', waarna een evolutionaire ontwikkeling naar een meer ontwikkelde vorm van socialisme in het verschiet ligt.

Een ander geluid over het 'staatssocialisme' als ontwikkelingsmodel bereikt ons weer uit dissidente hoek. Ferenc Fehér en Agnes Heller (1979), beiden in 1977 uit Hongarije geëmigreerd, en Rudolf Bahro, in 1979 Oost-Duitsland uitgezet, waren mét Harman, Kuron, Konrad en Szélényi (1974) van mening dat de landen van het 'reëel bestaande socialisme' klassenmaatschappijen zijn, maar zij verwierpen expliciet het idee van de 'geperverteerde arbeidersstaat'. Bahro zowel als Fehér en Heller doen een poging deze staten te kwalificeren als industriële samenlevingen van een eigen type. In het geval van Bahro van een type dat in de 20e eeuw de overgang van een ontwikkelingsland naar het ware socialisme markeert. Voor Bahro 'was en is [de Oktoberrevolutie] voor alles de eerste *anti-imperialistische revolutie in een in weerwil van een reeds begonnen eigen kapitalistische ontwikkeling nog overwegend voor-kapitalistisch land*' (1980 (1977): 46). Het orthodoxe marxistische schema vereist volgens Bahro correctie. De proletarische revolutie die in het Westen werd verwacht is uitgebleven en zal waarschijnlijk ook uitblijven, of zal zich op een andere manier manifesteren dan verwacht (zie ook Bahro 1982). In de ontwikkelingslanden, de landen die te maken hebben of hadden met de effecten van westerse koloniale expansie, zijn (waren) de mogelijkheden voor een autonome kapitalistische ontwikkeling beperkt en dus ook de mogelijkheid om via de kapitalistische route het socialisme te bereiken. De 'wereldhistorische progressie' (Bahro denkt in dit soort termen) neemt kennelijk een andere loop. Het door de marxistische idee geïnspireerde verzet tegen de via de comprador-klasse⁸ geïntroduceerde vormen van kapitalistische eigendom zowel als tegen de traditionele vormen van eigendom zal in de landen van de Derde Wereld een omwenteling bewerkstelligen, die *niet* de overgang brengt naar de klassenloze maatschappij zonder vervreemding en zonder uitbuiting, maar *wel* de overgang naar een maatschappijvorm die een snelle industriële ontwikkeling langs niet-kapitalistische weg mogelijk zal maken (zoals dat voor het eerst in Rusland is gebeurd); en daarmee opent zich vervolgens het perspectief voor de ware socialistische revolutie. '[H]et marxisme is langs een route die met de namen van Lenin, Mao Zedong, Nkrumah en Castro getypeerd kan worden over Rusland naar Azië, Afrika en Latijns-Amerika getrokken' (1980 (1977): 50). Dit is vol-

gens Bahro een progressieve ontwikkeling, zij het een progressieve ontwikkeling langs een vóór Lenin onverwachte route. In de staten van het 'reëel bestaande socialisme' acht Bahro inmiddels de tijd voor deze laatste 'culturele revolutie' aangebroken, een revolutie die het vernieuwde communistische programma zal (moeten) verwezenlijken. Een 'open' communistische partij 'van een nieuw type' zal daarbij de leiding moeten nemen en de 'massa's' sturen. Hoe dit Nieuwe Utopia bereikt moet worden en hoe de nieuwe leidlieden in de staten van het 'reëel bestaande socialisme' hun werk zouden kunnen doen blijft in Bahro's werk overigens volstrekt onduidelijk.⁹

2.4 De staat van verwarring

'The modern state is indeed a unique phenomenon, but its particularity lies more in its contradictions than in its capacities.'

Alan Wolfe (1977: 287)

Is de staat *per se* een onderdrukkend apparaat ten dienste van een *deel* van de gemeenschap (of wat een gemeenschap zou moeten zijn), of is de staat mogelijk ook een instrument dat dienstbaar is of dienstbaar is te maken aan de *gehele* gemeenschap en dus aan zijn eigen *Aufhebung*?

Volgens Marx functioneerde de staat als een instrument ten dienste van de kapitalisten: de staat is een onderdrukkend 'apparaat' ondanks (en dankzij) de schijn dat de staat een positie inneemt boven de klassen (Elster 1982: 458). Het proletariaat zou zich in de socialistische revolutie van de staat meester maken, om daarmee, zoals in het *Communistisch manifest* wordt gezegd, de eigenaars te onteigenen, de produktiemiddelen in één hand samen te brengen, de 'massa van de produktiemiddelen zo snel mogelijk te vermeerderen' en dusdoende de staat overbodig te maken; de produktie komt uiteindelijk in handen van de 'geassocieerde individuen' en 'de openbare macht verliest haar politieke karakter'.

De trits klassenstrijd – staat – onderdrukking, in het klassieke marxisme onlosmakelijk verbonden, werd door Stalin, eind jaren dertig, ontkoppeld: de Sovjetunie werd verondersteld een klassenloze maatschappij te zijn mét een staat, zónder onderdrukking.¹⁰

Aan het idee echter, dat de communistische samenleving (onderscheiden van de socialistische samenleving) staatloos zou zijn wordt door marxisten binnen en ook nog wel buiten de Sovjetunie en de andere landen van het 'reëel bestaande socialisme' vastgehouden:

'The question of the future of the state, from the standpoint of materialist-dialectical science, is first and foremost the question of its withering away in

the future Communist society. Marxist-Leninist theory regards the state and the law as historical (i.e. temporal) phenomena developed as instruments of class domination as a consequence of the social division of labor and the resulting division of society into classes with conflicting interests. With the abolition of the classes, these instruments of class domination will disappear.'

Aldus de Oostduitse politieke theoreticus Wolfgang Weichelt (1985: 49), geen dissident, zoals duidelijk zal zijn, maar iemand die het officiële standpunt verwoordt. Hoe moeten we ons het verdwijnen van de staat volgens Weichelt voorstellen? Door een versmelting van staat en samenleving:

'[W]ith the advancement of socialist society and increasing economic and social efficiency there will be an ever-closer interrelation and interlacing of state and society. The state ceases to be an instrument of class domination and becomes an efficient class organism for the direction of social development that engages a steadily growing number of people with a growing awareness of social responsibility' (Weichelt 1985: 53).

Dit proces is volgens Weichelt in de socialistische landen aan de gang. Volgens de Tsjechische politieke theoreticus Zdenek Masupost (1985: 48) mogen wij er van verzekerd zijn dat 'the growth of functions of the socialist state will [...] continue'. Volgens een andere 'officiële' Oostduitse politieke theoreticus, Karl-Heinz Röder (1985: 38), zijn het 'global problems', zoals de noodzaak van het vermijden van een nucleaire oorlog, het verzekeren van een evenwichtige groei van de wereldbevolking en de noodzaak van milieubescherming, die 'call for a qualitative expansion of the internal and external tasks of the socialist state'; en dat houdt volgens Röder ook nieuwe taken in. Het werk van Weichelt, Röder en Masupost is representatief voor het treurige niveau van de 'officiële' politieke filosofie in de Oostblokstaten. De politieke filosofie, het denken over de socialistische staat, zit nog steeds gevangen in de stalinistische paradox – als het een paradox is – dat de door de partij namens en voor het volk beheerste staat moet worden versterkt opdat de staat afsterve. Maar er worden nu ook geluiden gehoord die in hun consequentie een verwerping van dit merkwaardige staatsidee betekenen.

Een van de karakteristieken van de in de Sovjetunie onder M.S. Gorbatsjov geëntameerde *perestrojka* (herstructurering), die nu ook een uitstralingseffect naar andere Oosteuropese landen begint te krijgen, lijkt een – zeer bescheiden – terugtred van de staat te zijn. Aan deze 'herstructurering' hebben politieke filosofen, ideologen zo men wil, geen enkele bijdrage geleverd. Het zijn sociologen en economen als Zaslavskaja, Abalkin en Aganbegjan die de ideeën daarvoor leveren, ideeën die – direct of indirect – ook de positie van de staat in het 'reëel bestaande socialisme' raken.

Ten eerste wordt er gesproken over de staat *onderscheiden van* de samenleving (in die zin dat een terugtred van de staat én de staat zelf én de maatschappij ten goede zou komen); ten tweede wordt door sommigen het conflict tussen verschillende sociaal-economische groepen thans gezien als de normale toestand in iedere sociaal-economische ordening, en wordt de rivaliteit tussen de verschillende groepen gezien als een motor voor technische, sociale en economische vooruitgang. Een stap verder en de staat wordt straks nog gezien als een – permanent noodzakelijke – conflictregulerende instelling.

Het dominante idee onder marxisten is nog steeds, dat in de kapitalistische maatschappij de staat slechts de belangen van een deel van de samenleving dient. De staat vervult een aantal functies gericht op de *continuering* van de kapitalistische orde en dus op de continuering van klasse-dominantie en uitbuiting. Maar waar een orthodox marxisme vasthield aan het idee dat de staat in de kapitalistische samenleving een instrument is in handen van, althans ten dienste van de bourgeoisie (van Marx via Lenin tot Miliband, (1968)), wordt in de jaren zeventig en tachtig ook de stelling verdedigd dat er een groep, een elite, bestaat, die zijn plaats heeft in het staatsapparaat en het staatsapparaat beheert en beheerst ten eigen voordele.

'A prospering economy, thus, is in the interest of the state-elite. This insight makes the traditional marxist construction – the state favours the economic development on behalf of the capitalist class – superfluous and reverses the 'relation of servitude' between state and economy: not the requirements of the economy rules the state, but the state the economy' (Koch 1980: 16).¹¹

Koen Koch merkte in het hier geciteerde artikel óók op dat, nog een stap verder, de staat zou kunnen worden gezien als een parasitair instituut: 'the state as an instrument of exploitation of the traditional exploiters and exploited' (1980:16) – een stap die, voor zover mij bekend, door westerse marxisten ten aanzien van de staat of de staatselite in de (laat)kapitalistische maatschappij niet is gezet, maar wél – in verschillende vormen van 'bureaucratie-kritiek' – door marxisten uit Oost-Europa in beschouwingen over de landen van het 'reëel bestaande socialisme'.

Een ander element in de marxistische literatuur waar door Koch al op werd gewezen is sindsdien nog sterker geworden: het idee dat de staat niet bij machte is de functies te vervullen die hij zou moeten vervullen (ten behoeve van de bourgeoisie en/of de relatief zelfstandige staatselite), waarvan overigens niet tot de elite behorende groepen het eerst en het meest slachtoffer zijn. Claus Offe bij voorbeeld (1977, 1985) verklaart het permanente karakter van de massa-werkloosheid in de welvaartsstaat uit een patstelling (Offe zelf gebruikt een ingewikkelder vocabulaire) tussen indi-

viduen, 'corporatieve actoren' en staatsorganisaties, waarin geen van de betrokkenen bij machte is de ander te domineren en de 'klassieke oplossingen' niet meer voldoen, en waarin ook de klassieke marxistische strategieën niet meer voldoen.¹²

Er is onder marxisten de laatste 10, 15 jaar twijfel gerezen aan het sturend en ordenend vermogen van de staat, zowel wat betreft de ordenende, conserverende capaciteit van de staat *in* de laat-kapitalistische samenleving (Offe 1977, 1985; Wolfe 1977), als ook aan de bruikbaarheid van de staat als instrument bij de vorming van een *nieuwe*, andersoortige samenleving (Wolfe 1977; Bahro 1982).

3. Analytisch marxisme

De Canadese filosoof G.A. Cohen begint het voorwoord van zijn boek *Karl Marx's theory of history* als volgt:

This book defends historical materialism, by offering arguments in its favour, but more by presenting the theory in what I hope is an attractive form.

This presentation respects two constraints: on the one hand, what Marx wrote, and, on the other, those standards of clarity and rigour which distinguish twentieth-century analytical philosophy' (1978: ix).

Deze passage bevat niet alleen het programma van Cohens eigen werk, maar zij is ook te lezen als het voorlopige programma van wat wordt aangeduid als de school van het analytisch-marxisme. Centrale stellingen uit het werk van de klassieken van het marxisme, in het bijzonder van Marx zelf, worden in het werk van de analytisch-marxisten opnieuw geformuleerd in een voor een in de Angelsaksische traditie geschoold publiek begrijpelijke vorm. Dat is meer dan een transcriptie van de ene filosofische vocabulaire naar een andere: het betekent ook kappen en selecteren, het zoeken en het *construeren* van een systematische eenheid in het werk van Marx. Dit laatste althans is het geval in het werk van Cohen (zie Lock 1981). Cohen presenteerde Marx' theorie van de geschiedenis (opnieuw) als een theorie waarin het momentum en de progressie van de geschiedenis worden verklaard vanuit de groei van de 'human productive power' (Cohen 1978:x).

Cohen heeft in later werk – na lange discussies met onder andere Jon Elster – twijfel geuit over de houdbaarheid van zijn historisch-materialistische uitgangspunt (Cohen 1983), maar zijn *Karl Marx's theory of history* is in de marxistische literatuur wél een monument van helderheid. Het centrale idee in Cohens boek is, dat de produktieverhoudingen ('relations of

production') op elk willekeurig moment zijn wat ze zijn vanwege hun vermogen de ontwikkeling van de produktiekrachten ('productive forces') te stimuleren, en dat die produktieverhoudingen veranderen op het moment dat hun stimulerende capaciteit is 'opgebruikt'. Deze orthodox marxistische stellingname werd door hem verdedigd in een nieuw – voor het marxisme nieuw – 'vocabularium' (Tromp 1983). De publikatie van *Karl Marx's theory of history* was de aanleiding tot een hernieuwde discussie over de waarde en de beperkingen van functionalistische verklaringen.

De Noorse filosoof Jon Elster, die zowel in de Franse als in de Angelsaksische traditie is geschoold, wees er op, dat 'one can explain functionally the diffusion of new productive relations, but not their emergence' (Elster 1983: 183). De superioriteit van het kapitalisme, van kapitalistische produktieverhoudingen, kan volgens Elster wel de dominantie van het kapitalisme over andere, oudere vormen van produktie-organisatie verklaren, maar niet het ontstaan zelf van het kapitalisme. Elster verwerpt het idee dat het kapitalisme moet worden beschouwd als een 'necessary phase in world history' (1983: 184) en levert de terechte kritiek dat het bestaan van de bij de opkomst van het kapitalisme 'passende', 'noodzakelijke' produktieverhoudingen binnen het schema van Cohen *contingent*, van toeval afhankelijk is. Niet verklaard kan worden hoe aan het einde van de pre-kapitalistische fase de mutatie in de produktieverhoudingen kan optreden die deze produktieverhoudingen als het ware geschikt maken voor een andere biotoop.¹³

Cohen probeerde in zijn boek nog steeds één coherente lezing van Marx' werk te verdedigen. Daarin verschilt hij van auteurs als Elster, John Roemer en Erik Olin Wright, die expliciet een groot deel van Marx' erfenis verwerpen, of slechts een aantal 'kernelementen' uit het werk van Marx als uitgangspunt nemen voor empirisch onderzoek en eigen theorievorming. Zo heeft Wright in een reeks van publikaties het begrip 'klasse' geoperationaliseerd en dit marxistische (of eerder 'marxiaanse') klassebegrip als verklarende factor voor verschillen in inkomenspositie geplaatst tegenover, of in ieder geval naast, niet-marxistische omschrijvingen van het begrip 'klasse' (1979, 1985). Een dergelijke empirische oriëntatie is ook kenmerkend voor het recente werk van bij voorbeeld Adam Przeworski, die vanuit marxistische categoriën verklaringen probeert te geven voor kiesgedrag (Przeworski, 1985; Przeworski & Sprague 1987).

Het begrip klasse is in het marxisme gekoppeld aan het begrip uitbuiting, en: 'When class is understood in terms of relations of exploitation, the initial task of an analysis of class structure is to understand the social mechanism by which surplus labor is appropriated' (Wright 1979:15). John Roemer heeft een 'general theory of exploitation and class' geformu-

leerd (1982a; zie ook 1981), waarin hij probeert een verklaring te geven voor wat vanuit de bestaande marxistische theorie niet verklaard kon worden: uitbuiting in het 'reëel bestaande socialisme', uitbuiting in een maatschappij die geen particulier eigendom van de produktiemiddelen meer kent. Dat wil zeggen: vanuit de bestaande marxistische theorie niet verklaard kan worden anders dan door het socialistische karakter van een dergelijke maatschappij op een of andere manier te ontkennen. Roemer onderscheidt drie vormen van uitbuiting: feodale, kapitalistische en socialistische. Er is sprake van feodale uitbuiting als een producent niet zijn (gehele) marginale produkt krijgt uitbetaald, wat gebeurt als er geen contractvrijheid bestaat (wanneer een deel van de bevolking lijfeigene is). Kapitalistische uitbuiting is het gevolg van ongelijke toegang tot de materiële produktiemiddelen. Socialistische uitbuiting is het gevolg van verschillen in kwaliteiten (vooral vaardigheden) tussen de producenten. De feodale samenleving kent alle drie de vormen van uitbuiting; de kapitalistische samenleving kent kapitalistische en socialistische uitbuiting; de socialistische maatschappij kent in principe alleen socialistische uitbuiting.¹⁴ De ontwikkeling van de feodale, naar de kapitalistische, naar de socialistische maatschappij is in de optiek van Roemer een progressieve ontwikkeling. Roemers theorie is niet gebaseerd op de arbeidswaardeleer, maar op een toepassing van de speltheorie waarin eigendomsverhoudingen de centrale rol spelen (zie ook Elster 1982). Bij zijn poging op die manier een nieuw fundament te geven voor de reconstructie van de theorie van het historisch materialisme, introduceert hij het idee van de 'socially necessary exploitation'. Een vorm van uitbuiting is sociaal noodzakelijk, 'if its elimination would alter incentives and institutions in such a way as to render the exploited worse off' (Roemer 1982a:22). Een voortijdige beëindiging van een bepaalde vorm van uitbuiting is onmogelijk: 'If a form of exploitation is socially necessary at a given time in history, it would be utopian to demand that it be eliminated' (1982a:22). Een 'terugval' naar een 'vroegere' vorm van uitbuiting is – kennelijk – eveneens onmogelijk. Wat is zou anders zijn geweest als het anders had gekund.

Roemers classificatie is quasi-historisch, dat wil zeggen zijn model is volstrekt ahistorisch, maar hij suggereert dat de opeenvolging van feodalisme, kapitalisme, socialisme het schema vormt van de historische vooruitgang. Wanneer en hoe een succesvolle eliminatie van kapitalistische uitbuiting mogelijk is zegt Roemer niet. Als een succesvolle eliminatie mogelijk is gebleken blijkt daaruit dat het streven naar die eliminatie niet 'utopisch' is geweest. Nog afgezien van deze lacune: Roemers definitie van sociaal noodzakelijke uitbuiting klopt naar mijn idee niet.¹⁵ Stel, in een door Roemer als socialistisch aangemerkt systeem wordt 'kapitalisti-

sche uitbuiting' gereïntroduceerd (China, Hongarije). Het is dan heel goed voorstelbaar – sterker nog: het gebeurt – dat een deel van de (volgens Roemer) uitgebuite groepen er daardoor op vooruitgaat (omdat in een andere 'institutionele setting' andere kwaliteiten, andere vaardigheden worden gevraagd); dat een deel er in absolute termen op achteruitgaat; en dat een ander deel er in absolute zowel als in relatieve termen (ten opzichte van de oude situatie zowel als ten opzichte van de nieuwe 'worst off') op vooruitgaat maar er ten opzichte van de nieuwe 'best off' op achteruitgaat.¹⁶ Was die verandering van het 'uitbuitingspatroon' nu wel of niet 'socially necessary'? Roemers model is statisch, en er is niet zo eenvoudig een dynamisch model van te maken; hij schetst ons wel de verschillende situaties waarin de door hem onderscheiden vormen van uitbuiting onvermijdelijk zijn, maar hij geeft geen beeld van een maatschappelijke organisatie waarin *niet* wordt uitgebuit. Roemers theorie is lang niet stevig genoeg om als fundament te kunnen dienen voor een reconstructie van het historisch materialisme – zijn uiteindelijke claim.

Roemers definitie van 'sociaal noodzakelijke uitbuiting' herinnert niet toevallig aan John Rawls' 'difference principle' (Rawls 1971), dat van ons vraagt die sociaal-economische ongelijkheden binnen de samenleving als rechtvaardig ('fair') te accepteren die de economische positie van de minst-bedeelden optimaliseren.¹⁷ Of liever: Rawls acht alleen die sociaal-economische ongelijkheid binnen een samenleving toelaatbaar die aan de minimumvoorwaarde voldoet dat zij de economische positie van de minst-bedeelden optimaliseert. Rawls' 'difference principle' is nadrukkelijk normatief. Roemers idee van 'sociaal noodzakelijke uitbuiting' is descriptief; Roemer probeert aan te tonen dat – en waarom – er in de door hem onderscheiden sociaal-economische systemen verschillende grenzen zijn gesteld aan het – in rawlsiaanse termen – streven naar de optimalisering van de positie van de minder bedeelde.

Robert J. van der Veen en Philippe van Parijs hebben onlangs meer expliciet getracht om in hun pleidooi voor een 'universal grant' (een nieuw type basisinkomen) Rawls' 'difference principle' met Marx' norm voor verdelende rechtvaardigheid (van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte) te combineren (Van der Veen en Van Parijs 1986; Van Parijs 1987). Van der Veen, Van Parijs en Roemer verschillen echter (ook) van Rawls, omdat zij vasthouden aan het marxistische evolutionaire schema in meer of minder geamendeerde vorm. Roemer houdt vast aan het idee van een 'noodzakelijke', aan de geschiedenis inherente, progressieve ontwikkeling van kapitalisme via socialisme naar communisme. Van der Veen en Van Parijs zien *geen* 'aan de geschiedenis inherente' ontwikkeling naar het communisme. Zij houden wel vast aan het idee van de mogelijk-

heid van een praktische verwezenlijking van het communisme, maar zien de verwezenlijking van een socialistische maatschappij niet als een noodzakelijke voorwaarde daartoe (Van Parijs 1987; Van der Veen 1987); of liever: de 'universal grant' kan worden opgevat als het 'functionele equivalent' van het socialisme, maar er is geen kracht of wet die tot de introductie van een dergelijke 'grant' verplicht. De 'maakbaarheid' van de communistische samenleving is voor laatstgenoemde auteurs geen onbetwistbaar gegeven; hun idee van de mogelijkheid van (de constructie van) een communisische samenleving is veeleer een theoretische positie die in een academische *discours* wordt verdedigd. En dat zij om de overgang van kapitalisme naar communisme te bewerkstelligen de introductie van een universeel (individueel) basisinkomen bepleiten, daarbij teruggrijpend op ideeën van Charles Fourier, maakt eens te meer duidelijk hoe ook zij van een direct als marxistisch te herkennen marxisme zijn losgeraakt.

4. Het einde van het revolutionaire elan

Twee decennia marxisme hebben, naar mijn idee, een schrale oogst opgeleverd. Is het dan niet waar wat David McLellan beweert, dat 'Marxism can claim to be the most influential paradigm of our age' (in: Miller 1987: 326)? Invloedrijk is het marxisme zeker geweest. De 'marxistische inspiratie' heeft de belangstelling voor de sociale en economische geschiedenis en met name de geschiedenis van de arbeidersbeweging gestimuleerd. 'Het' marxisme heeft lange tijd de agenda van de politieke en de politiek-theoretische discussie bepaald, maar de door het marxisme geïnspireerde politieke beweging heeft aan terrein verloren. Het revolutionaire elan in die beweging is vrij plotseling bijna geheel verdwenen. Is deze constatering van belang in een opstel over marxistische politieke theorie? Ja, omdat tot voor kort theorie en 'praxis', idee en beweging, voor marxistische auteurs nauw met elkaar waren verbonden, omdat het ontwikkelen en propageren van politieke ideeën werd gezien als een vorm van politieke interventie en politieke theorievorming 'dus' niet los stond van de politiek en van de partijpolitiek als dagelijks bedrijf.

Onder marxisten zelf heeft het idee postgevat dat 'het marxisme' in een crisis is geraakt. Misschien zou men beter kunnen zeggen dat het leninisme in een crisis is geraakt. Een goed deel van de in de latere jaren zestig en in de jaren zeventig gepubliceerde marxistische literatuur had meer met Lenin van doen dan met Marx zelf, althans het ging om de ideeën van Marx in de lezing van Lenin en tot op zekere hoogte van Lukács. Het werk van Althusser en Balibar bij voorbeeld: het zijn in de eerste plaats strijd-

schriften (strijd om de juiste koers binnen de beweging, strijd tegen 'de burgerlijken'), niet bedoeld voor die 'burgerlijken' en ook nauwelijks interessant voor die 'burgerlijken'.

Het geloof in de komst van de Nieuwe Samenleving (morgen, of anders overmorgen) is vrijwel verdwenen – voor veel eigentijdse marxisten heeft de geschiedenis een open einde gekregen. Op dat punt aangekomen wreekt zich het 'anti-utopische karakter' van 'het' marxisme. Het anti-utopisch of revolutionair marxisme houdt staande dat de oplossing van de fundamentele problemen (uitbuiting, beperkingen aan de mogelijkheden van zelfontplooiing, vervreemding) pas in en door een revolutionaire overgang naar een geheel andersoortige samenleving mogelijk is. Pas bij het overschrijden van die grens worden de beperkingen opgeheven die de oplossing van die problemen voordien in de weg staan. Op het moment dat men ervan overtuigd raakt dat die revolutionaire overgang voorlopig niet zal komen (omdat er geen politieke beweging meer is die deze overgang zou kunnen bewerkstelligen en omdat het 'levende model' van die Nieuwe Samenleving, ook door de kritiek en de onthullingen van gelijkgezinden, zijn luister heeft verloren) en tot de conclusie komt dat men voorlopig *binnen* het 'laat-kapitalistische systeem' zal moeten wonen en werken, dan wordt de situatie een heel andere.

Het marxisme van de 'analytisch marxisten' is een marxisme van een 'ander soort', een 'academisch marxisme', veel minder aan een politiek program of een politieke partij gebonden. Roemer heeft vermoedelijk gelijk als hij de heroriëntatie van een aantal marxisten toeschrijft aan 'the checkered success of socialism and the dubious failure of capitalism' (Roemer 1986: 2). In de programmatische inleiding tot de bundel *Analytical marxism* noemde hij als belangrijke taak voor 'het Marxisme vandaag':

'[T]o construct a modern theory of socialism. Such a theory must include an explanation of the inefficiencies and injustices of modern capitalism, and a theoretical blueprint for an alleviation of these flaws in a feasible socialist society' (1986: 2).

Daarmee formuleerde Roemer geen politiek programma, maar werkelijk een taak voor politieke theoretici: het verklaren van bestaande en het bedenken van mogelijke werelden – het analytisch marxisme als nieuw utopisch socialisme.

Met dank voor hun commentaar bij een eerdere versie van dit artikel aan Grahame Lock, Herman van Gunsteren en Joop van Holsteyn.

Noten

1. Zie voor verschillende antwoorden op de vraag waarom dan toch zeer vele intellectuelen zich tot de communistische beweging voelden aangetrokken: Milosz (1984 (1953)) en Hollander (1981).

2. Er is overigens met dat boek van Voslensky (een geëmigreerde Rus) iets merkwaardigs aan de hand. Hij zet eerst uiteen waarom het analytisch apparaat van het marxisme niet deugt, om vervolgens met behulp van het marxistische instrumentarium de Sovjetmaatschappij te analyseren en te concluderen dat de Sovjetsamenleving een klassensamenleving is. Voslensky beschouwt zichzelf niet (meer) als marxist, maar kritiseert het 'reëel bestaande socialisme' als was hij marxist.

3. Een variant op de beschouwingen van onder anderen Djilas, Modzelewski en Kurón, is te vinden in het werk van de Hongaarse marxisten György Konrad en Ivan Szelényi (Konrad & Szelényi 1979), die, omdat de Oosteuropese landen geen particuliere eigendom van produktiemiddelen kennen, de vergelijking van het 'reëel bestaande socialisme' met enige vorm van kapitalisme als misleidend van de hand wijzen. Maar dat is niet het belangrijkste punt. Hun belangrijkste stelling is, dat sinds de jaren zestig de belangrijkste klassentegenstelling niet langer is die tussen de 'werkende klasse' en de 'bureaucratie', maar die tussen de 'werkende klasse' en de intelligentsia (waaronder zij zowel de 'vrije intellectuelen' als de 'technische intelligentsia' verstaan), waarvan 'de bureaucratie' volgens hen een onderdeel vormt. Voor een kritiek op deze stelling zie: Fehér & Heller (1987: 216-217).

4. In de Sovjetunie werd onder Chroesjtsjov het idee ontwikkeld, dat de 'nieuwe staten', dank zij de hulp van de Sovjetunie en met gebruikmaking van de in de Sovjetunie opgedane ervaring, het stadium van het voltooid communisme (als het ware volgens een verkort parcours) *samen met* de reeds bestaande socialistische staten zouden kunnen ingaan. Dit idee werd ongelukkigerwijs ontwikkeld op het moment dat het eerste voorbeeld van een dergelijke coöperatie tussen een meer en een minder ontwikkelde socialistische staat, die tussen de Sovjetunie en China, niet langer meer als voorbeeld kon dienen. Voor een overzicht van de recente theorievorming in de Sovjetunie met betrekking tot de Derde Wereld zie: Valkenier (1985-86).

5. Voor een goed historisch overzicht van het marxistische denken over imperialisme zie: Barone (1985).

6. Warrens idee kan worden beschouwd als een nadere uitwerking van Karl Kautsky's 'ultra-imperialisme'-hypothese, de veronderstelling dat het mogelijk zou zijn dat de grote kapitalistische mogendheden en kartels de Derde Wereld tussen elkaar zouden 'opdelen' en elkaars domein zouden respecteren. Kautsky's hypothese werd door Lenin fel bestreden; imperialisme zonder oorlog was volgens Lenin on-marxistisch en ondenkbaar.

7. Voor een scherpe kritiek op de ideeën van Warren vanuit (een ander) marxistisch perspectief zie, bij voorbeeld, Amin (1983).

8. Onder de comprador-klasse wordt verstaan de nieuwe economische en politieke elite in de (vroegere) koloniën, die functioneert als 'zetbaas' voor buitenland-

se kapitalistische belanghebbenden.

9. Bahro's *Alternatief* kreeg in links-socialistische kringen in het Westen zeer veel aandacht, een ruime verspreiding en over het algemeen een goede ontvangst. Ik vind dat enigszins verbazend. Bahro's verhoog is niet alleen ingewikkeld, maar ook omslachtig, vol jargon en in een verre van heldere stijl geschreven. Misschien kan die goede ontvangst verklaard worden uit het feit dat Bahro's betoog op drie essentiële punten naadloos aansloot bij de opinies en stemmingen van een goed deel van links op dat moment: (1) kritiek op de maatschappelijke organisatie in het 'reëel bestaande communisme' (op een tijdstip dat links-radicalen intellectuelen al afstand hadden genomen van het socialisme in de oostblokstaten als model), (2) sympathie voor en steun aan marxistisch-revolutionaire bewegingen in de landen van de Derde Wereld, en (3) *Het Alternatief* bevatte een schets voor een Nieuw Utopia, met zelfverwerkelijking, individuele autonomie en het leven in de kleine gemeenschap, antimaterialisme en milieubescherming als sleutelementen.

10. Weliswaar werden twee 'niet-antagonistische klassen' (arbeiders en boeren) en een 'sociale laag' (de intelligentsia) onderscheiden, maar dat was een onderscheid op grond van formele criteria, het betekende de overgang naar een andersoortig klassebegrip; immers, het bestaan van klassen in de prestalinistische betekenis *impliceerde* klassenantagonisme. Buiten het 'reëel bestaande socialisme' waren – bleven – klassen *per se* antagonistisch.

11. Koch verwijst hier onder andere naar werk van A.G. Bridges en Claus Offe. Een eerdere, uitvoeriger versie van het hier geciteerde artikel van Koch verscheen in dit tijdschrift (Koch 1979). Zie over de kwestie van de relatieve autonomie van de staat en de staatselite ook Wright (1978: 195) en Stuurman (1985: 53-58).

12. Zie ook, eerder in dit blad, Koole (1986) over de 'Heroriëntatie van de marxistische staatstheorie': een bespreking van recent werk van Martin Carnoy, Bob Jessop, Ernesto Laclau & Chantal Mouffe en Siep Stuurman.

13. Hier komt, via een andere weg, precies de vraag aan de orde waarop Max Weber in *Die protestantische Ethik* (1979 (1920)) een antwoord heeft getracht te geven. Weber merkte op, dat wat men in de marxistisch terminologie kapitalistische produktieverhoudingen zou noemen niet eerst worden aangetroffen in de maatschappijen die als geheel als kapitalistische worden gekwalificeerd, maar dat dergelijke verhoudingen, een kapitalistische attitude, een kapitalistische cultuur zo men wil, als niet dominerende variant ook in andere, 'prekapitalistische maatschappijen' wordt aangetroffen. Die variant zelf hoeft dus niet te *verschijnen* bij de overgang van de 'prekapitalistische' naar de 'kapitalistische samenleving', maar de vraag blijft dan nog wel bestaan hoe die variant in sommige maatschappijen de dominante variant is kunnen worden. Webers antwoord is dat er als het ware een *vitahalisering* van die variant optrad door een godsdienstige impuls die zelf niet tot de ontwikkeling van de produktiekrachten en/of produktieverhoudingen herleid kan worden.

Voor een bespreking van de ideeën van Schumpeter over de opkomst van het kapitalisme zie Elster (1983: 112 e.v.).

Jon Elster voerde eerder al een discussie met G.A. Cohen over de waarde en de

beperkingen van het structureel functionalisme waarvan Cohen zich in *Karl Marx's theory of history* een aanhanger toonde in *Political studies* (Elster 1980; Cohen 1980) en *Theory and Society* (Elster 1982; Cohen 1982).

14. In de landen van het 'reëel bestaande socialisme' bestaat het socialisme volgens Roemer overigens niet in zijn pure vorm. Behalve socialistische uitbuiting bestaat er daar ook 'status exploitation', dat wil zeggen 'that inequality which arises as a consequence of unequal access to privileged positions' (Roemer 1982: 22).

15. Voor een positievere waardering van de ideeën van Roemer zie het themanummer over het werk van Roemer van *Politics & Society*, 11, 1982, 3, met bijdragen van Przeworski, Margaret Levi en Douglass C. North, Erik Olin Wright, Andrew Levine, Elster, en Roemer zelf.

16. Vgl. de kritiek op Roemer van Reiman (1987).

17. Zie ook de bijdrage van M.A.P. Bovens aan dit nummer.

Literatuur

Althusser, L., *Pour Marx*. Maspero, Parijs 1965.

Amin, S., Expansion or crisis of capitalism?, *Third World Quarterly*, V, 1983, 2, p. 361-386.

Bahro, R., *Het alternatief. Een kritiek van het reëel bestaande socialisme*. Van Genneep, Amsterdam 1980 (1977).

Bahro, R., *Elementen voor een nieuwe politiek*. Van Genneep, Amsterdam 1982 (1980 & 1981).

Balibar, E., *Sur la dictature du prolétariat*. Maspero, Parijs 1976.

Barone, C.A., *Marxist thought on imperialism. Survey and critique*. MacMillan, Londen etc. 1985.

Bell, D., *The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties*. The Free Press, New York/Collier-MacMillan, Londen 1962 (1960).

Cohen, G.A., *Karl Marx's theory of history. A defence*. Princeton University Press, Princeton 1978.

Cohen, G.A., Functional explanation: reply to Elster. *Political Studies*, XXVIII, 1980, 1, p. 129-135.

Cohen, G.A., Reply to Elster on 'Marxism, functionalism, and game theory'. *Theory and Society*, 11, 1982, p. 483-495.

Cohen, G.A., Reconsidering historical materialism. In: J. Roland Pennock & John W. Chapman, *Marxism (Nomos XXVI)*. New York University Press, New York & Londen 1983, p. 227-251.

Djilas, M., *De nieuwe klasse*. Becht, Amsterdam 1957.

Elleinstein, J., *Histoire du phénomène stalinien*. Grasset, Parijs 1975.

Elster, J., Cohen on Marx's theory of history. *Political Studies*, XXVIII, 1980, 1, p. 121-128.

Elster, J., Marxism, functionalism, and game theory. *Theory and Society*, 11, 1982, p. 453-482.

- Elster, J., *Explaining technical change. A case study in the philosophy of science*. Cambridge University Press, Cambridge etc. 1983.
- Elster, J., *Making sense of Marx*. Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge etc. & Parijs 1985.
- Elster, J., *An introduction to Karl Marx*. Cambridge U.P., Cambridge etc. 1986.
- Fehér, F., en A. Heller, *Diktatur über die Bedürfnisse*. Sozialistische Kritik osteuropäischer Gesellschaftsformationen. VSA-Verlag, Hamburg 1979.
- Harman, C., *Bureaucracy and revolution in Eastern Europe*. Pluto Press, Londen 1974.
- Hollander, P., *Political pilgrims: travels of western intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*. Oxford University Press, New York etc. 1981.
- Koch, K., Denieuwemarxistische staats-theorie: (her)ontdekking van de grenzen van een structureel-functionalistisch paradigma. *Acta Politica*, 1979, 1, p. 3-70.
- Koch, K., The new marxist theory of the state or the rediscovery of the limitations of a structural-functionalist paradigm. *The Netherlands' Journal of Sociology*, 16, 1980, p. 1-19.
- Kolakowski, L., *Main currents of marxism* (deel I: The founders; deel II: *The golden age*; deel III: *The breakdown*). Oxford University Press, Oxford 1978.
- Konrad, G., en Szélényi, *The intellectuals on the road to class power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York & Londen 1979.
- Koole, W., Heroriëntatie van de marxistische staats-theorie. *Acta Politica*, 1986, 4, p. 463-474.
- Kurón, J., en K. Modzelewski, *Monopolsozialismus. Offener Brief an die Vereinigte Polnische Arbeiterpartei*. Hoffmann und Campe, Hamburg 1969.
- Lecourt, D., *Lyssenko: histoire réelle d'une science prolétarienne*. Maspero, Parijs 1976.
- Linhart, R., *Lénine, les paysans, Taylor: essai d'analyse matérialiste historique de la naissance du système productif soviétique*. Editions du Seuil, Parijs 1976.
- Lock, G., G.A. Cohen and the crisis of Marxism. *Acta Politica*, 1981, 3, p. 385-403.
- Masupost, Z., Global problems of humankind: a new challenge to the socialist state. *International Political Science Review*, 6, 1985, 1, p. 45-48.
- Miliband, R., *The state and capitalist society*. Weidenfeld and Nicolson, Londen 1968.
- Miller, D., (red.), *The Blackwell encyclopaedia of political thought*. Basil Blackwell, Londen 1987.
- Milosz, C., *De geknechte geest*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1984 (1953).
- Offe, C., (red.), *Opfer des Arbeitsmarktes. Zur Theorie der strukturierten Arbeitslosigkeit*. Luchterhand, Neuwied & Darmstadt 1977.
- Offe, C., (red. John Keane), *Disorganized capitalism: contemporary transformations of work and politics*. Polity Press, Cambridge 1985.
- Parijs, Ph. van, Communisme, ecologie en de universele uitkering. *Recht en Kri-tiek*, 1987, 3, p. 214-232.
- Przeworski, A., *Capitalism and social democracy*. Cambridge Univ. Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge etc. & Parijs 1985.

- Przeworski, A., en J. Sprague, *Paper stones. A history of electoral socialism*. University of Chicago Press, Chicago & Londen 1987.
- Poulantzas, N., *Political power and social classes*. NLB, Londen 1973.
- Rakovski, M., *Towards an East European marxism*. Allison & Busby, Londen 1978.
- Rawls, J., *A theory of justice*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1971.
- Reiman, J., Exploitation, force and moral assessment of capitalism: thoughts on Roemer and Cohen. *Philosophy & Public Affairs*, 16, 1987, 1, p. 3-41.
- Röder, K.H., Global problems of humankind. *International Political Science Review*, 6, 1985, 1, p. 35-43.
- Roemer, J.E., *Analytical foundations of marxian economic theory*. Cambridge University Press, Cambridge etc. 1981.
- Roemer, J.E., *A general theory of exploitation and class*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) & Londen 1982a.
- Roemer, J.E., *Politics & Society*, 11, 1982b, 3 (themanummer John E. Roemer).
- Roemer, J.E., (red.), *Analytical marxism*. Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge etc. & Parijs 1986.
- Stuurman, S., *Het reële bestaande en het noodzakelijke socialisme*. Van Gennep, Amsterdam 1979.
- Stuurman, S., *De labyrinthische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit*. Sua, Amsterdam 1985.
- Tromp, B., *Karl Marx*. Boom, Meppel & Amsterdam 1983.
- Trotsky, L., *The revolution betrayed: what is the Soviet Union and where is it going*. Doubleday, Doran & Company, New York 1937.
- Valkenier, E.K., Revolutionary change in the Third World: recent Soviet assessments. *World Politics*, 38, 1985-86, 3, p. 415-434.
- Veen, R.J. van der, en Ph. van Parijs, A capitalist road to communism. *Theory and Society*, 15, 1986, 5, p. 635-656.
- Veen, R.J. van der, Can socialism be non-exploitative? In: Andrew Reeve (red.), *Modern theories of exploitation*. Sage Publications, Londen etc. 1987.
- Voslensky, M.S., *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. Moewig, Wenen etc. 1980.
- Warren, B., Imperialism and capitalist industrialization. *New Left Review*, 1973, 81, Sept.-Okt., p. 3-44.
- Warren, B. (red. John Sender), *Imperialism: pioneer of capitalism*. NLB, Londen 1980.
- Weber, M., *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Mohn, Tübingen 1979 (1920).
- Weichelt, W., The future of the state: remarks on processes of internal developments in socialist countries. *International Political Science Review*, 6, 1985, 1, p. 49-55.
- Wright, E.O., *Class, crisis and the state*. NLB, Londen 1978.
- Wright, E.O., *Class structure and income determination*. Acad. Press, New York 1979.
- Wright, E.O., *Classes*. Verso, Londen 1985.

Tussen Kant en conventie

De rechtvaardiging van beginselen van rechtvaardigheid

Mark Bovens

1. Sociale rechtvaardigheid in retrospectief

Men hoeft niet eens veel te overdrijven om te kunnen stellen dat de wederopstanding van de politieke filosofie in de jaren zeventig en tachtig grotendeels het gevolg is geweest van één publikatie: *A theory of justice* van de Amerikaanse filosoof John Rawls (1971; hierna af te korten als *TJ*). Dit boek stond immers aan het begin van een grote bloei van de debatten over sociale rechtvaardigheid – debatten die op hun beurt weer het grootste aandeel leverden in de stroom van politiek-theoretisch werk van de laatste jaren. Alleen al aan het werk van Rawls bleken tussen 1971 en 1981 meer dan 2500 artikelen, dissertaties en boeken te zijn gewijd; inmiddels moeten dat er ver over de drieduizend zijn.¹ Tal van bekende en minder bekende auteurs hebben daarnaast, vaak als reactie op Rawls, hun eigen theorieën van sociale rechtvaardigheid in boeken en artikelen aan de buitenwereld gepresenteerd.

Dit hedendaagse debat over sociale rechtvaardigheid – hier te begrijpen als de rechtvaardigheid van de fundamentele structuur van de samenleving; van het politieke stelsel, de sociale instituties en de economische en juridische mechanismen via welke rechten en plichten en schaarse goederen worden verdeeld – kent verschillende ‘lagen’ en deeldebatten met deelnemers uit verschillende disciplines. In eerste instantie is het een debat over *verdelingsvraagstukken*, over de (her)verdeling van inkomen en schaarse goederen. Op dat niveau vindt men veel economen onder de deelnemers (Pen & Tinbergen 1977; Buchanan 1975; Wolfson 1977). In de tweede plaats is het ook, en vooral, een debat over de criteria voor die verdeling. Centraal staan politieke *beginselen* en hun onderlinge samenhang; onderwerp van debat zijn constitutionele rechten en vrijheden, procedureregels en verdeelsleutels. Hier vindt men naast veel politieke filosofen (Rawls 1971; Nozick 1974; Philips 1979; Gutman 1980; Sullivan 1982; Walzer 1983) ook juristen en rechtsfilosofen (Dworkin 1977, 1981, 1985; Ackerman 1980). De spanning die er tussen de verschillende theorieën en beginselen bestaat, in het bijzonder het conflict tussen vrijheidsrechten en